

”ספר הזיקוק” של דומיניקו ירושלמי (1555-1621) והשפעתו על הדפוס העברי/

גילה פריבור

תקציר:

במחצית השנייה של המאה השש עשרה עם התחזקות סכנת הרפורמציה, גיבשה הכנסייה מדיניות מחמירה כדי לבער את סכנת הכפירה. פעולה זו, המכונה קונטרה-רפורמציה, כללה בין היתר בדק בית בכנסייה, ביעור השחיתות בקרב הכמורה וצנזורה על ספרים. הכנסייה החלה בפיקוח ממוסד על הספרות הנדפסת בכלל, ועל הספרות העברית בפרט. החידוש בתקופה זו לא היה בעצם המאבק והרדיפה אלא במאמץ המתוכנן והעקיב למנוע הפצתה של ספרות המכילה דברי כפירה ודברים בגנות הכנסייה. בולות אפיפיוריות פורסמו נגד ספרים אסורים וכחלק ממיסוד הצנזורה התחילו לערוך את האינדקסים הראשונים שכללו רשימות של ספרים אסורים (Index Librorum Prohibitorum). במשך המחצית השנייה של המאה השש עשרה פורסמו צווים ואינדקסים בידי האפיפיורים, ובהם צוינו התלמוד וספרים עבריים נוספים.

יהודי איטליה שביקשו להציל את ספריהם פעלו בשני כיוונים: מצד אחד הנהגת צנזורה פנימית על הדפוסים העבריים, ומצד שני שתדלנות אצל האפיפיור ומנהיגי הכנסייה להקל על ההוראות להחרמת הספרים ולאיסור הדפסת התלמוד. אחד הויתורים שהשיגו יהודי איטליה היה הנהגת צנזורה על ספרים בכתב יד ובדפוס שבידי הציבור היהודי, כתחליף להחרמתם ולהשמדתם של כל הספרים שהיו בידיהם. המונח ”זיקוק” (expurgatio) הוא המונח הרווח בהקשר זה. לביצוע הזיקוק העמידה הכנסייה לרשות הקהילות מזקקים, ברובם משומדים מומחים בשפה העברית, והקהילות התחייבו לשלם את שכרם. תהליך הזיקוק כלל את מחיקתם או החלפתם של כל הפסקאות שלדעתם של המזקקים נגדו את עקרונות הנצרות, מנהגיה ודרכיה או כאלה שהכילו דברים של חילול הקודש, כפירה או טעויות.

במקביל לאינדקסים שנתחברו לכלל הספרות ואשר כללו בתוכם גם התייחסות לספרות העברית, כדי לאכוף את צווי הצנזורה, יוחדו כמה אינדקסים לספרים העבריים. האינדקסים של הספרים העבריים כללו רשימות של ספרים אסורים, ורשימות של קטעים שיש לזקק, כלומר למחוק או לתקן.

האינדקס המקיף ביותר והחשוב מבין האינדקסים העבריים, המכיל את המספר הגדול ביותר של ספרים עבריים הוא: "ספר הזיקוק" של דומיניקו ירושלמי. הספר התחבר בסוף המאה ה-16 באיטליה, עדכנו והשלמתו נמשכו גם בתחילת המאה ה-17 שבע עשרה. הספר כולל מבוא הדן בעקרונות הצנזורה ובעקבותיו דיון מפורט בתוכנם של 426 ספרים עבריים. הוא כולל מובאות שונות מהספרים העבריים הללו המכילות קטעים הפוגעים בדת הנוצרית, שהיו פסולות בעיני המחבר וממליץ על מחיקתם או לעיתים מביא הצעות לתיקון. הספר נועד לשמש כמדריך לצנזורה על ספרים עבריים. חיבור זה, על אף חשיבותו לחקר הספר העברי, השפעתו הניכרת על הצנזורה בסוף המאה השש עשרה ובראשית המאה השבע עשרה והרגלי קריאה בקרב יהודי איטליה, מצוי בכתבי יד בלבד ולא פורסם מעולם בדפוס.

מחבר הספר, דומיניקו ירושלמי, רב שהמיר את דתו. בשם שמואל ויואס נולד בארץ ישראל בירושלים, בשנת 1555, התחנך בגליל, כנראה בעיר צפת, שם למד תלמוד וקבלה ואף כיהן כרב וכדיין. הוא למד גם רפואה, ובגיל 24 נסע לקהיר שם היה רופא. שימעו כרופא נודע למרחקים והגיע עד לאוזניו של שולטאן תורכיה, שהזמין אותו לקושטא להיות רופא החצר, בתפקיד זה הוא שימש כ-16 שנה. כשהיה בן 38, ב-6 באוגוסט 1593, המיר דומיניקו את דתו לנצרות, על פי עדותו מניעו להתנצרות היו מניעים דתיים. לאחר התנצרותו, כמו מומרים רבים בתקופתו, עבד דומיניקו ירושלמי כצנזור של ספרים עבריים, עבודה שבה המשיך עד שנת 1621, השנה בה נפטר. דומיניקו הוא אחת הדמויות הבולטות אשר פעלו בשירות הצנזורה הקתולית, והיה מן המצנזורים הפעילים ביותר. על פי עדותו צנזר למעלה מ-20,000 עותקים של ספרי דפוס וכתבי יד עבריים. עדות לפעילותו אנו מוצאים בכתבי יד וספרים עבריים רבים ששרדו מתקופה זו עד ימינו. בנוסף לעבודתו כצנזור עסק דומיניקו גם בחיבור כתבים בעברית שמטרתם הייתה לשכנע את היהודים להגיע אל האמת ואל האמונה הנוצרית.

מטרות המחקר הנוכחי הן:

- א. לתאר את כתבי היד של "ספר הזיקוק" ולהגדיר את הזיקות ביניהם.
- ב. לפרסם לראשונה את "ספר הזיקוק", חיבור שהיה מצוי עד היום בכתבי יד, בלבד, על פי כתב היד שנמצא מוסמך ביותר לכך. כולל זיהוי וניתוח הפריטים הביבליוגרפים המופיעים בחיבור וחילופים משמעותיים מכתבי היד האחרים.
- ג. לבחון את מבנהו הרכבו ומאפייניו של "ספר הזיקוק" ואת שיטתו. כולל: מספר הספרים הנכללים ב"ספר הזיקוק" והתפלגותם לנושאים

שונים, הרכב הספרים לפי שנות דפוס ומקומות דפוס, מספר התיקונים הנדרשים בספרים השונים. כמו כן לחקור את שיטתו של "ספר הזיקוק" באפיון התכנים הנדרשים זיקוק והדרך המוצעת לתיקון.

ד. לבחון את האפקטיביות והשימוש ב"ספר הזיקוק" הלכה למעשה במסגרת הצנזורה החיצונית והפנימית. במסגרת הצנזורה החיצונית מטרת המחקר לבדוק את עבודת המצנזורים, האם אמנם פעלו דומיניקו ורעיו המשומדים בהתאם להנחיותיו של "ספר הזיקוק". ובמסגרת הצנזורה הפנימית מטרת המחקר לבדוק מה היו מאפייני הזיקוק העצמי, אם היה כזה, על חיבורים שנדפסו לאחר כתיבתו של "ספר הזיקוק" ונזכרים בו. האם נמנעו המדפיסים מהדפסת מילים קטעים וביטויים מסוימים בבואם להדפיס מהדורות חדשות של הספרים הכלולים ב"ספר הזיקוק", באיטליה במאה השבע עשרה.

ה. להוסיף ידיעות על מאפייני אישיותו ופעילותו של דומיניקו ירושלמי, עבודתו כצנזור כמחבר ומתרגם, היקף פעילותו ומיקומו. ולתת תיאור מקיף עד כמה שאפשר של תולדות חייו ופעילותו בהתבסס על ממצאי המחקר הנוכחי והידיעות הקיימות אודות האיש.

עבודה זו מציגה מחקר בין תחומי – ביבליוגרפי היסטורי טקסטואלי, ומבוסס על שיטות מחקר כמותיות, איכותיות ועל עקרונות מדע ביקורת הטקסט. מתודות המשמשות במחקר הביבליוגרפי המסורתי, ועוסקות בתיאור ובניתוח של כתבי יד ודפוסים נדירים מן ההיבט החומרי והתוכני, המתמקדות בחקר התפתחות הטכנולוגיה של הדפוס ותולדות בתי הדפוס והמדפיסים, ומתרכזות באיתור, זיהוי, תיעוד ורישום של כתבי יד וספרים, משולבות במחקר זה בכאלה המשמשות ענף מחקרי שהחל להתפתח בצרפת בסוף שנות החמישים וידוע בשם: "ספר וחברה" (Livres et Société). זהו ענף מדעי, שבו מודגשת הזיקה של המקורות והעיונים הביבליוגרפיים עם תולדות התרבות וחקר החברה.

המקורות שעמדו לרשותי במחקרי הם כתבי-יד של "ספר הזיקוק" ושל חיבורים נוספים של דומיניקו ירושלמי, מסמכים השופכים אור על הביוגרפיה של דומיניקו ירושלמי ועל פעילותו, מספר רב של כתבי יד וספרים נדירים השמורים בספריות שונות בעולם והנושאים עדות חיה לפעילותו בדמות חתימת ידו וכמובן המחקרים ההיסטוריים והביבליוגרפיים שנכתבו עד היום. במהלך המחקר נבדקו עותקי 1,082 ספרים הרשומים ב"ספר הזיקוק" בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי

בירושלים, בספריית אוניברסיטת בר-אילן ובספריית ישיבה אוניברסיטה בניו-יורק. מתוכם נמצאו 300 עותקים של ספרים מצונזרים אשר שימשו כמדגם לבחינת פעולת הצנזורה והאפקטיביות שלה. כמו כן נערך עיבוד סטטיסטי של 709 חתימות של דומיניקו ירושלמי המופיעות בכתבי יד ודפוסים עבריים. ממצאי המחקר מפורטים במחקר ולהלן מספר ממצאים מרכזיים:

בהסתמך על בדיקה של כתבי היד של "ספר הזיקוק" והשוואתם הוגדרו לראשונה הזיקות בין כתבי היד. נקבע שכתב יד פריס כ"ח הוא הקדום ביותר בין כתבי היד. כתב היד השני בסדר כרונולוגי הוא כתב יד וטיקן 273. כתב יד וטיקן 273 שימש מקור להעתקתם של שני כתבי היד לונדון 1157 וכתב יד בולוניה. התפתחות נוספת ומאוחרת של "ספר הזיקוק" מציג כתב יד ברברני אור 53. המחקר כולל פרסום של "ספר הזיקוק", אשר היה מצוי עד היום בכתבי יד בלבד, על פי כתב יד וטיקן 273. המהדורה הנוכחית כוללת את תעתיק כתב היד בתוספת זיהוי הפריטים הביבליוגרפיים המופיעים בחיבור וחילופים משמעותיים מכתבי יד אחרים. כמו כן כולל המחקר סקירת מבנהו והרכבו של "ספר הזיקוק" ותיאור שיטתו. בשאלת האפקטיביות והשימוש ב"ספר הזיקוק" הלכה למעשה במסגרת הצנזורה החיצונית והפנימית התברר שממצאי המחקר, שבו נבדק מדגם של 300 עותקי ספרים מצונזרים, מאששים את ההשערה ש"ספר הזיקוק" שימש מדריך מעשי בעבודתם השוטפת של חלק מהצנזורים ולמרות זאת לא היה השימוש בו רב. מספר מצומצם של צנזורים שהייתה להם נגיעה בתקופה מסוימת ל"ספר הזיקוק" השתמשו בו בעבודתם. אחוז ההתאמה של הצנזורה שנעשתה בפועל לבין הנדרש ב"ספר הזיקוק" היה של 33.18 אחוז בלבד, ואף בספרים שזוקקו על ידי דומיניקו ירושלמי עצמו היה אחוז התאמה דומה (33.84). השפעתו של "ספר הזיקוק" הייתה משמעותית יותר ביחס לצנזורה הפנימית, בבדיקה מדגמית של ספרים והשוואה בין המהדורות שנזכרות ב"ספר הזיקוק" לבין מהדורות של אותם ספרים שנדפסו לאחר כתיבתו של "ספר הזיקוק" נמצא שבחלק גדול מהספרים נערכו במהדורות המאוחרות שינויים שנדרשו ב"ספר הזיקוק" ומתברר ש"ספר הזיקוק" ודרישות הצנזורה השפיעו על תכנם הפנימי ועל הדפסותיהן של מהדורות ספרים באיטליה במאה השבע עשרה.

בנוגע לבירור הביוגרפיה של דומיניקו ירושלמי, ופעילותו כצנזור של ספרים עבריים, כמחבר וכמתרגם. ממצאי המחקר חשפו פרטים נוספים ואישרו חלק ניכר מהדיעות שהיו עד היום אודות דמותו של דומיניקו ירושלמי אך למרות הידיעות הרבות שהתבררו אודותיו עדיין רב הנסתר על הנגלה. האמביוולנטיות בולטת

באישיותו. דומיניקו ירושלמי, הרב שהמיר את דתו, מצנזר ספרים עבריים ומחבר ספר הוראות הצנזורה, אך כפי שראינו מצאנו ספרים רבים שחתימתו מצויה בהם והם אינם מצונזרים, או מצונזרים חלקית. יתכן שמדובר במבנה אשיות מורכב או במניעים נסתרים מעינינו. בכל מקרה נראה שמניעים מודעים או לא מודעים הנחו אותו לסייע בשימור תרבות ישראל אם הייתה זו כוונתו מלכתחילה או בדיעבד, רק מחקרי המשך ועדויות חדשות יחשפו זאת.

חשיבות המחקר והחיבור נובעת מכך שהצנזורה על הספרות העברית השפיעה על התפתחות הדפוס העברי, על ההתפתחות התרבותית של יהודי איטליה ועל דפוס הקריאה שלהם. מאחר שאיטליה שימשה כמרכז דפוס של קהילות ישראל רבות ושונות, הרי למסקנות המחקר השלכות שחשיבותן רבה גם ביחס לקהילות שחיו מחוץ לערי איטליה השונות ועל כלל התרבות היהודית.

מס' מיון בספריה :

A015.1 פרי.ספ.תשס"ד

מס' מערכת בספריה :

587930